

УДК 316.72:378(4)

DOI 10.31392/NPU-VOU.2021.3(82).10

ЄВРОПЕЙСЬКІ ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ПРОСУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО РІЗНОМАНІТТЯ*

© Нестерова М., Крючко В., 2021

Мар'я НЕСТЕРОВА

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри менеджменту
та інноваційних технологій соціокультурної
діяльності НПУ імені М. П. Драгоманова

Вікторія КРЮЧКО

здобувач кафедри менеджменту
та інноваційних технологій соціокультурної
діяльності НПУ імені М. П. Драгоманова

Ключові слова: культурне різноманіття, міжкультурна компетентність, освітні стратегії, соціальна згуртованість, цінності.

У статті показана роль просування культурного різноманіття для реалізації євроінтеграційного вектора розвитку України та входження в спільний європейський простір вищої освіти. Проаналізовано методологічні напрацювання попередніх досліджень соціальної згуртованості та рівень міжкультурної комунікації в університетських спільнотах у контексті просування культурного різноманіття. Показана евристична спромож-

ність інших моделей, зокрема, Дерева міжкультурної компетентності ЮНЕСКО, шестирівневої моделі індивідуального розвитку міжкультурної компетентності, номадичних концептів тощо. Просування освітньої політики щодо культурного різноманіття визначає складність процесу трансформації освіти в набутті міжкультурних атрибутів. Соціальні інновації в освіті, вплив на соціально-економічний розвиток розглянуті у фокусі міжкультурного підходу.

Вступ. Євроінтеграційний вимір України явно проявляється не тільки (на жаль, і не стільки) в соціальному, а й в освітньому просторі, зокрема, у просторі вищої освіти. Певні реформи, які вже відбулися в системі вищої освіти України, дотримання Болонського процесу, створення НАЗЯВО, як інституції, що відповідає за якість вищої освіти в Україні, та інші позитивні зміни, створюють рушійний потенціал, пов'язаний із включенням до спільного руху світової спільноти. Окрім зміни у вимогах до навчання і виховання, це також передбачає зміни у виробничих, культурних та поведінкових патернах, адже саме освіта як стриж-

* Публікація підготовлена за підтримки Європейської Комісії, але публікація відображає позицію лише авторів і Комісія не може відповідати за будь-яке використання інформації, яка в ній міститься. The European Commission's support for the production publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

жень культури формує систему цінностей, що визначає мислення людей. Входження в європейський простір вищої освіти – це не просто реформування української вищої освіти, а й пошук балансу пріоритетів – збереження культурної різноманітності національних систем освіти та поліпшення міжнародної співпраці, мобільності, працевлаштування, конкурентоспроможності закладів вищої освіти. Один із ключових фокусів – Болонський процес було започатковано та підтримано на Конференції міністрів вищої освіти Німеччини, Франції, Італії та Сполученого Королівства в Болоньї й підписано 19 червня 1999 року «Болонську декларацію» міністрами освіти 29 країн. У березні 2010 р. на Конференції міністрів країн учасниць Болонського процесу, що відбулася в Будапешті і Відні, було офіційно засновано міждержавну структуру – Європейський простір вищої освіти (ЄПВО). Метою створення ЄПВО є, вочевидь, розвиток вищої освіти, який ґрунтується на академічній свободі, інституційній автономії та участі студентів і викладачів в управлінні вищою освітою. Він повинен розвивати соціальний вимір вищої освіти та сприяти якості, економічній привабливості, академічній мобільності, вільному працевлаштуванню, навчанню впродовж життя та соціальній згуртованості. ЄПВО сприяє культурному різноманіттю, адже цей простір є відкритим і співпрацює з вищою освітою в інших частинах світу [3, с. 13].

Прагнення України бути повноправним членом Європейського простору вищої освіти вимагають певного прикладного виміру, ефективних дій згідно з координатами просування міжкультурного діалогу та утвердження культурного різноманіття в освітньому просторі. Баланс практичного та теоретичного повинен фокусуватися також на поточних проблемах переосмислення місії освіти в нових координатах глобалізації. Завдання для вищої педагогічної освіти також полягає в задоволенні потреб у підготовці вчителів, щоб реалізувати освітній підхід у просуванні культурного різноманіття та висвітлити можливі шляхи набуття міжкультурної компетентності серед всіх стейкхолдерів освітньої сфери.

Постановка проблеми дослідження. Культурне різноманіття є однією з най-

важливіших цінностей європейського простору. «Громадяни Європейського Союзу об'єднані спільними цінностями, такими як свобода, толерантність, рівність, солідарність та культурна різноманітність...» [7]. Але необхідність просування політики щодо культурного різноманіття визначає складність процесу трансформації освіти в набутті міжкультурних атрибутів. Соціальні інновації в освіті, які так потрібні в сучасних умовах неперервних бурхливих соціально-економічних криз, також потрібно розглядати у фокусі міжкультурного підходу, просувати розвиток міжкультурної компетентності. Отже, яким чином та на яких ціннісних засадах має вибудовуватися національна система вищої освіти, які освітні стратегії просування культурного різноманіття потрібно впроваджувати, є одним із найважливіших питань для всіх учасників спільного європейського простору вищої освіти.

Стан розробки проблеми дослідження. Примирення політичного та економічного чинників із культурним різноманіттям є одним з найбільших викликів, з якими зараз стикається Європейський Союз. Як ніколи раніше, культурні відмінності (на яких наразі «грають» різноманітні популістські рухи) постають як загроза життєздатності євроінтеграційного проекту. Але ж культура, культурне різноманіття не сприймається тільки як перешкода. У європейському контексті культурне різноманіття також сприймається як важливий ресурс для поліпшення суспільства, включаючи сприяння інноваціям та конкурентоспроможності [8, с. 359]. На найвищому рівні в ЄС актуальність проблематики культурного різноманіття, або мультикультуралізму, постійно декларується, а також декларується позитивний вплив культурного різноманіття на соціальний розвиток. Хоча в Україні склалася достатньо специфічна ситуація – де-факто наше суспільство характеризується як «багатокультурне», але де-юре не обговорюється і не пропонується жодного принципу соціокультурної політики на рівні держави. Проте не тільки євроінтеграційний вектор розвитку України, а й загальна орієнтація у світовому соціокультурному просторі вимагає від України визначення позиції щодо мультикультуралізму. Дослідженням проблематики культури-

ного різноманіття і його втіленням в Україні, зокрема й в освітній сфері, займалися багато дослідників: О. Батіщева, Д. Вовк, Л. Горбунова, С. Дрожжина, Т. Куликова, В. Сусак, М. Стріха та ін. У контексті етнонаціональної взаємодії цю проблематику досліджували К. Бондаренко, Е. Вілсон, В. Гельман, Т. Гриценко, А. Колодій, І. Курас, І. Лосев, О. Майборода, О. Маланчук, М. Рябчук та ін. [1, с. 50]. У фокусі розгляду європейських освітніх стратегій необхідно зазначити філософсько-методологічні концептуальні засади, які викладені в проєкті номадизму Ж. Дильоза та Ф. Гваттарі. Номадизм, вважає Л. Горбунова, можна розглядати як освітню стратегію, адже саме вибудовування «номадичного мислення», створення відповідних патернів соціальних дій є одним із найважливіших завдань для Ж. Дильоза та Ф. Гваттарі. Експлікація сенсів їх метафор «кочування» та «ризому», інших номадичних концептів мають великий евристичний потенціал в освітньому просторі [2].

Для просування культурного різноманіття потрібно досліджувати реакцію людей під час їх взаємодії з культурними відмінностями. Ефективну модель в цьому напрямі розробив американський вчений М. Беннетт (1986), який взаємодію з культурними відмінностями розділив на шість стадій розвитку: три етноцентричні та три етновідносні, де кожний із зазначених етапів розвитку спирається на попередні. Ця модель описує індивідуальний рівень і пропонує континуум індивідуального розвитку в напрямі глибшого розуміння та цінування культурного різноманіття. «Отже, Модель Розвитку включає три етноцентричні стадії, коли культура особи сприймається нею як центральна (Заперечення, Захист та Мінімізація), і три етновідносні стадії, коли культура особи сприймається нею в контексті інших культур (Прийняття, Адаптація та Інтеграція). Коли люди стають більш інтеркультурно компетентними, вони переходять від етноцентричних до етновідносних стадій. Цей перехід дозволяє їм отримати більш вишуканий інтеркультурний досвід і, навпаки, більш вишуканий інтеркультурний досвід полегшує перехід між стадіями» [5, с. 24–25]. Дослідження культурного різноманіття в контексті етноцентризму та етнореля-

тивізму є перспективними для соціокультурної сфери, вони дозволяють інтегрувати індивідуальний та колективний рівні міжкультурної компетентності.

Також варто зазначити, що ці актуальні теми неодноразово порушувались в освітніх проєктах за підтримки програми Європейської Комісії Еразмус+, які впроваджувались та наразі впроваджуються в НПУ ім. М. П. Драгоманова. Зокрема, в НПУ ім. М. П. Драгоманова у 2013–2016 рр. було успішно реалізовано проєкт «Підготовка педагогів і освітніх менеджерів до роботи з гетерогенними групами і організаціями» (543873-TEMPUS-1-2013-1-DE-TEMPUS-JPCR). Щойно завершився проєкт напряму Жана Монне програми Еразмус+ – Модуль Жана Монне «Розвиток соціальної згуртованості в освіті та врядуванні: Європейські Студії» (587057-EPP-1-2017-1-UA-EPPJMO-MODULE), у якому академічним координатором була проф. М. Нестерова). Тема соціальної згуртованості отримала своє продовження в науково-дослідних проєктах, що проводяться в НПУ ім. М. П. Драгоманова. Так, із 2020 р. виконується науково-дослідна тема «Стратегії розвитку соціальної згуртованості українського суспільства: соціокультурний та освітній виміри» (під керівництвом ректора академіка В. Андрущенка, відповідальний виконавець – проф. М. Нестерова). Основний тренд зазначених досліджень – соціокультурні аспекти згуртованості, цінності соціокультурного різноманіття. Узагалі дослідження теми згуртованості в освіті переконливо довели, що соціальна згуртованість нерозривно пов'язана з темою гетерогенності, інклюзії, різноманіття (зокрема, культурного різноманіття) в освітньому середовищі.

На практичний бік досліджень культурного різноманіття спрямовані заходи проєкту Жана Монне «Європейські цінності різноманіття та інклюзії для сталого розвитку» (EVDISD) 620545-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-PROJEKT (керівник проєкту – професор М. Нестерова). Соціокультурні аспекти теми соціальної згуртованості, яким чином культура може виступати як керуючий параметр згуртування та, відповідно, соціального розвитку суспільства, розкриваються та досліджуються в іншому проєкті

напряму Жана Монне – Кафедрі Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» (SCAES) – 620635-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-CHAIR (Професор Кафедри Жана Монне М. Нестерова).

Методологія дослідження. Як уже зазначалось вище, в НПУ ім. М.П. Драгоманова з 2013 року тривають дослідження європейських освітніх стратегій, зокрема, у сфері просування культурного різноманіття: було відкрито освітню програму для магістрів за кращими європейськими методологічними підходами в цій сфері. Також під час практичних досліджень у рамках виконання науково-дослідної теми «Концептуальні засади когнітивних технологій в освіті» були впроваджені емпіричні методи дослідження культурного різноманіття та соціальної згуртованості – фасилітаційні сесії та тренінги програми «Активні громадяни» Британської Ради в Україні (НПУ ім. М. П. Драгоманова – партнер програми, а професор М. Нестерова – сертифікований фасилітатор програми). Досвід участі НПУ ім. М. П. Драгоманова як партнера цієї програми дав значний поштовх щодо розвитку практичної методології розвитку соціальної згуртованості, а також інших важливих ціннісно орієнтованих компетенцій, передусім міжкультурної компетенції учасників тренінгів «Активні громадяни». Методологічні здобутки також упроваджувались в процесі імплементації проекту Жан Монне Проект «Європейські цінності різноманіття та інклюзії для сталого розвитку» (EVDISD) у сфері дослідження цінностей ЄС та способу їх упровадження в українську освітню систему (насамперед у сфері вищої освіти) для сталого розвитку. У рамках упровадження цього проекту було проведено не тільки компаративістські теоретико-методологічні дослідження соціальної згуртованості та міжкультурної компетентності, а й практичні розвідки у сфері культурного різноманіття, зокрема, дослідження рівня міжкультурних комунікацій в університетській спільноті НПУ ім. М. П. Драгоманова. Для реалізації цього дослідницького проекту було створено авторську методологію, яка базується на виокремленні трьох рівнів дослідження «Знання (Осмилення)» – «Практика (Діяльність)» – «Перетворення (Перспек-

тиви)». Для вимірювання міжкультурної комунікації було розроблено опитувальник, який конкретизує концептуалізації по кожному домену зазначеної тріади. Тобто кожен із цих доменів описує певну сферу, в якій проявляється міжкультурна комунікація, реалізуються цінності різноманіття та інклюзії (соціальної інклюзії та культурного різноманіття в даному контексті) [4].

Для цього дослідження ключовим фокусом була саме цінність культури. Дослідження цінності культури проводилося на рівні «Знання» і поділялось на переконання в цінності змісту кожної культури та на розуміння цінності культури у світоглядних принципах та переконаннях. Фактично цей рівень досліджень був про знання власної культури та знання про цінності інших культур, а також про цінність взаємодії в різноманітному полі культур. На рівні «Діяльність» аналізувалась налаштованість до взаємодії в полікультурному середовищі, безпосередня активність у міжкультурних комунікаціях. А на рівні «Перспективи» були досліджені такі важливі аспекти культурного різноманіття, як множинність культур, а також віра в унікальність кожної культури. Фактично досліджувалась оцінка розуміння і готовності до участі в міжкультурному діалозі, зокрема, у контексті освіти та самореалізації. На основі описаного підходу авторської методики було створено відповідний опитувальник. В опитуванні взяли участь 230 студентів та 42 викладача НПУ імені М. П. Драгоманова. З урахуванням значної різниці в кількості опитуваних з кожної групи, було не доцільним порівнянням між ними, але всі вибірки були репрезентативними – використовувались математичне середнє та стандартне відхилення, які показали, що отримані значення однорідні та результати можуть бути інтерпретовані достовірно [4].

Із методологічної позиції важливо відмітити, що дане опитування було проведено після впровадження європейських освітніх стратегій у сфері культурного різноманіття. Представники університетської спільноти НПУ ім. М. П. Драгоманова з 2017 року брали участь у міжнародних проектах напряму Жана Монне – курсах з поширення Європейських студій у соціокультурній сфері – «Соціальні інновації в освіті»,

«Культурна політика ЄС», «Європейська політика соціальної згуртованості», «Міжкультурний діалог ЄС» тощо. Ці курси не тільки інформували щодо європейської освітньої політики культурного різноманіття. Для освітян НПУ ім. М. П. Драгоманова (а потім через політику максимального поширення результатів та відкритої участі в заходах проєктів до них долучилися освітяни багатьох інших закладів вищої освіти) це також можливість практично розвинути міжкультурну компетентність через інтерактивні методи спілкування, відпрацювання проблемно-орієнтованих завдань та кейсів. Так, наприклад, використовувалось як методологічний інструментарій «Дерево міжкультурної компетентності» (Юнеско, 2013). У метафорі дерева під коріннями розуміється культура (ідентичність, цінності, ставлення, вірування) та спілкування (мова, діалог, невербальна поведінка). Стовбур – це культурне різноманіття, права людини, міжкультурний діалог тощо. Гілки уособлюють практичні, оперативні кроки – роз'яснення, навчання, просування тощо. А листя означає міжкультурну (інтеркультурну) відповідальність, грамотність, зручність, креативність, емоції, знання і т. д. Цінність різноманіття також підтримується в цій моделі й тим, що зазвичай декілька листків Дерева умисно залишаються вільними, щоб це дуже живе Дерево можна було доповнити наявним різноманіттям контекстів [5, с. 21].

Результати дослідження. У результаті проведеного практичного дослідження підтвердилась важливість для всіх респондентів розуміння значущості своєї культури, толерування сприйняття культур інших народів та етносів. Готовність до співробітництва з різними культурами не дуже висока, але є тенденція до поєднання культурних практик за умови збереження культурного плюралізму. Загалом усі показники мають достатньо високі значення – вище середніх. Це можна інтерпретувати як позитивні тенденції щодо ставлення та сприйняття своєї та інших культур в освітній спільноті. Особливо це актуалізується за сучасних євроінтеграційних тенденцій України. Також варто наголосити, що в практичному дослідженні не було встановлено суттєвої різниці між студента-

ми та викладачами. Загальне ставлення у викладачів та студентів до власної культури відповідальне, з розумінням її значущості та повагою до культур інших. Але обидві групи менше готові до співробітництва з представниками інших культур. Можливо, це пов'язане з відносно однорідним соціально-економічним простором України. Адже якщо порівнювати українську ситуацію з європейською, то в нашій країні наразі не надто актуальні проблеми міграції. Це не однозначно позитивний фактор. Доведено, що в країнах, які представляють собою складне багатонаціональне соціокультурне утворення (зокрема й через міграційні процеси), соціокультурне та етнічне походження може бути потужним провісником ефективних суспільних настанов та поведінки. В Європі, на відміну від класичних «імміграційних країн» як США, Канада та Австралія, не було стандартів вимірювання етнічного походження. Але зараз, мабуть, через посилення міграційних процесів у Європі розробляються основні теоретичні концепції, структури та критерії класифікації. Наразі в Європі розробляється новий показник етнічного походження, який має як критеріальну, так і передбачувальну обґрунтованість: він передбачає, чи ідентифікують себе респонденти як приналежні до етнічної меншини і чи вважають вони, що їхня група є дискримінаційною. Він також передбачає силу національної ідентичності та ставлення до імміграції. Особлива ефективність нового показника полягає в тому, що він визначає як корінні та (суб)національні меншини, так і ті, хто має міграційне походження. Доведено, що в деяких країнах субнаціональні меншини досить відмінні, наприклад, у почуттях дискримінації та у низькому рівні національної прихильності [9].

Культурне різноманіття досягається шляхом розвитку міжкультурної компетентності. А міжкультурна компетентність є динамічною структурою, на стійкість якої доцільно впливати засобами освітніх практик. Співвіднесення індивідуальної актуалізації в міжкультурному діалозі з перспективами самореалізації в глобалізованому світі є істотним чинником мотивації розвитку міжкультурних компетенцій. Відповідно відбувається значний світоглядний поворот, який

впливає на ефективність соціальної, зокрема, міжкультурної комунікації: «інший» як носій іншої культури стає не противником, а партнером у загальних цілях, ідеалах і прагненнях. Потреба в ефективності подібних комунікацій обумовлена проблемами та завданнями сучасної соціокультурної сфери, для вирішення яких як на глобальному, так і на локальних рівнях необхідні інтеграція і оптимізація міжкультурних зв'язків та взаємодій. Диференціація на цьому рівні означає перевірку можливості синтезу культур, а не їх просту «суму» в полікультурному вихованні [4].

Практики полікультурного діалогу, сприяння міжкультурному розвитку та, відповідно, культурному різноманіттю відбувалися під час Міжнародної літньої школи в Мелітополі 5–9 липня 2021 р. «Принципи та цінності ЄС: різноманіття та інклюзія в освіті для сталого розвитку». Літня школа відбулася на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького згідно з планом імплементації Проекту ЄС Еразмус+ «Європейські цінності різноманіття та інклюзії для сталого розвитку» у співпраці з Кафедрою Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» та за підтримки Національного Еразмус+ офісу в Україні. Всі заходи п'ятиденної Літньої школи були спрямовані на дослідження теми згуртованості, різноманіття та інклюзії для сталого розвитку освіти, включали в себе кращі європейські стратегії і практики розвитку освітніх та інших спільнот. Так, найкращі практики взаємних комунікативно-ціннісних стратегій розвитку громад та їх взаємодії в культурно-освітньому просторі були презентовані в спільних проектах громади і університету «Ми проти епохи глобального мовчання» (О. Арабаджи, доцент, проректор із заочної форми навчання МДПУ імені Богдана Хмельницького; Л. Москальова, професор, проректор із наукової роботи МДПУ імені Богдана Хмельницького; І. Славова, директор КУ «Агенція розвитку Мелітополя»; М. Бріцин, пастор церкви євангельських християн «Благодать»; професор Т. Троїцька, професор Н. Глебова, доцент Л. Топалова (МДПУ імені Богдана Хмельницького)). Тема «Ефективні цін-

нісно-орієнтовані теорії та практики міжкультурного діалогу» була розкрита в лекторії «Практики різноманіття та інклюзії в освітній системі Індії» (А. Кумар, менеджер, директор AKG Global support service PVT LTD (Індія)). Також відбувалися інші заходи, які мали ключовий фокус на збереження та розвиток культурного різноманіття, адже місто Мелітополь дійсно позиціонується як одне з кращих інтеркультурних міст не тільки України, а й Європи. Багато практик просування культурного різноманіття були впроваджені в рамках проекту міжміського співробітництва «Впровадження та залучення культурного різноманіття на глобальному рівні», який було реалізовано містами-партнерами Мелітополем (Україна) та Балларатом (Австралія) за підтримки Програми «Інтеркультурні Міста» Ради Європи. Потреба в розвитку міжкультурної (інтеркультурної) компетентності викликана зростанням різноманіття в суспільствах, збільшенням культурної неоднорідності освітнього та соціально-економічного середовищ, посиленням міжнародної мобільності, яка означає життя та співпрацю з представниками різних культур, тощо. «Успіх країн, міст, організацій чи окремих осіб сьогодні все більшою мірою залежить від індивідуальних та колективних здібностей компетентно спілкуватися з представниками інших культур чи країн. Інтеркультурна компетентність не набувається автоматично. Її потрібно розтлумачувати, вивчати, практикувати та підтримувати протягом усього життя» [5, с. 5]. Саме на це спрямовані наявні освітні стратегії просування культурного різноманіття, які реалізуються в Європі і можуть бути застосовані в українській системі вищої освіти.

Висновки. Отримані результати відкривають перспективи подальших досліджень міжкультурних комунікацій, просування культурного різноманіття в соціокультурній та освітній сферах. Освітня сфера є дуже перспективною в цьому сенсі, адже сама процедура побудови треків подальших досліджень найчастіше викладається в рамках освітніх програм та із застосуванням практичного досвіду.

На рівні освіти з питань культурного різноманіття потрібно підтримувати обізнаність осіб, які приймають рішення. При

розробці та реалізації освітніх стратегій з метою адаптації підходів до просування культурного різноманіття в конкретному інституційному контексті потрібно сприяти позитивній взаємодії. Необхідно реалізувати практичну експертну систему та серію досліджень у розробці освітніх стратегій сприяння культурному різноманіттю, доступних для всіх освітян через належну базу даних шляхом публікації статей, журналів, книг. Усе це має привести до національної та міжнародної співпраці, заснованої на культурних, економічних, соціальних, організаційних аспектах зменшення етноцентризму та зростання етнорелятивізму [6, с. 224]. Процес упровадження європейських цінностей у систему вищої освіти може базуватися на встановленому зв'язку між соціальною згуртованістю та

довірою у ставленні до інших, відповідно між рівнем соціальної згуртованості та рівнем міжкультурної комунікації, що є проявленням цінності довіри, поваги до різноманіття та інклюзії.

Отже, просувати культурне різноманіття, розвивати міжкультурну компетентність для ефективної співпраці можливо на підставі загального поля знання та дії, інтересу і довіри, загалом, спільних цінностей. Такий ціннісно-орієнтований простір міжкультурного діалогу продукує формування міжкультурних комунікативних компетенцій, наявність яких не тільки забезпечує ефективність комунікації, а й просуває культурне різноманіття, яке, своєю чергою, забезпечує певну соціокультурну «додану вартість» для соціальних систем різного рівня – освітніх спільнот, міст, країн тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вовк Д.** Мультикультуралізм як проблема ідеологічного вибору в Україні: конфлікт логіки «модерну» з «постмодерністською риторикою» // Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 48. С. 50–57.
2. **Горбунова Л.** Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Ст. 2. Концепти та метафори // Філософія освіти. 2010. № 1–2. С. 103–114.
3. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес: навчально-методичний посібник / Т. М. Димань, О. А. Боньковський, А. Г. Вовкогон. БНАУ; Одеса: НУ «ОМА», 2017. 106 с.
4. **Нестерова М., Яценко О., Деліні М., Валенса Г.** Європейські цінності міжкультурної комунікації в університетській спільноті // Вища освіта України. 2020. № 4. С. 47–52.
5. **Рубікондо К.** Інтеркультурна компетентність: посібник для тренерів. URL: <https://rm.coe.int/intercultural-competence-trainers-manual/1680a0b9d2>

REFERENCES

1. **Vovk, D.** (2013) Multykulturalizm yak problema ideolohichnoho vyboru v Ukraini: konflikt lohiky «modernu» z «postmodernistskoiu rytorykoiu» [Multiculturalism as a problem of gical choice in Ukraine: conflict of logic of “modern” with “post-modern rythoric” // Actualni problemy politiki [Actual problems of politics], no. 48, pp. 50–57. (in Ukrainian)
2. **Horbunova, L.** (2010) Nomadyzm yak sposib myslennia ta osvithnia stratehiia. St. 2. Kontsepty ta metafory / [Nomadism as way of thinking and educational strategy. Art.2 Concepts and methaphors] / L. Horbunova // Filosofiia osvity. [Philosophy of education]. № 1–2, pp. 103–114. (in Ukrainian)
3. **Dyman, T. M., Bonkovskiy, O. A., Vovkohon, A. H.** (2017) levropeiskiy prostir vyshchoi osvity ta Bolonskiy protses: Navchalno-metodychnyi posibnyk. BNAU; Odessa: NU «OMA», 106 p. (in Ukrainian)
4. **Nesterova, M., Yatsenko O., Dielini, M., Valiensa, H.** (2020) Yevropeiskii tsinnosti mizhkulturnoi komunikatsii v universytetskii spilnoti // Vyshcha osvita Ukrainy [Higher education in Ukraine], no. 4, pp. 47–52. (in Ukrainian)
5. **Rubikondo K.** Interkukturna kompetentnist': pisibnykdlya treneriv (Intercultural competence: a guide for coaches). URL: <https://rm.coe.int/intercultural-competence-trainers-manual/1680a0b9d2>

6. **Cuc, M. C.** (2013) Educational Strategies to Promote Cultural Diversity. Procedia - Social and Behavioral Sciences. DOI: 92. 10.1016/j.sbspro.2013.08.663.
7. **Leitner, Ch.** Walking the Tightrope – Cultural Diversity in the Context of European Integration. URL: http://aei.pitt.edu/823/1/2000_1_3.pdf
8. **Salgado, R. S.** (2018) Learning from cultural diversity? The case of European Union-funded transnational projects on employment, Journal of Contemporary European Studies, 26:4, pp. 359–376, DOI: 10.1080/14782804.2018.1432477
9. **Silke, L., Schneider & Anthony F. Heath.** (2019) Ethnic and cultural diversity in Europe: validating measures of ethnic and cultural background. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369183X.2018.1550150?journalCode=cjms20>